

LAISVIEJI NAUDININKAI

Veiksmažodžio palydovų tarpe, be veiksmažodžio komplementų ir aplinkybių, dar reikia išskirti tam tikrus tiesiogiai nuo veiksmažodžio priklausomų vardažodžių tipus, kurie iš pirmo žvilgsnio gali priminti veiksmažodžio komplementus, tačiau jiems nepriskirtini todėl, kad jie neįeina į veiksmažodžio argumentų struktūrą (semantinį valentingumą). Jie žymimi naudininko linksniu, o „laisvojo naudininko“ terminas akcentuoja faktą, kad jų neprimeta veiksmažodžio valentingumas. Juos į sakinio struktūrą įveda nuo veiksmažodžio semantikos ir argumentų struktūros nepriklausomos (nors su veiksmažodžio semantika sąveikaujančios) konstrukcijos, išplečiančios veiksmažodžio valentingumą „konstrukciniu“ argumentu. Taip pat šie naudininkai negali būti suvokiami kaip aplinkybės, nes jie visada žymi diskurso referentus arba diskurso dalyvius. Skiriame keturias tokias konstrukcijas.

Beneficiento / maleficiento naudininko konstrukcija prie predikacijos argumentų prideda beneficentą — diskurso dalyvį, kuris apibūdinamoje situacijoje nevaidina aktyvaus vaidmens, bet iš veiksmažodžio žymimo proceso gauna naudą arba patiria žalą.

Namiškiai nesuprato Gilgamešo gedulo: prašomas pagriežti svečiams ar pažįstamiems, jis tiesiog atsisakydavo, ir mama su seneliu nedrįsdavo jo įkalbinėti.

Giedrė Kazlauskaitė, 2001, DLKT

Kelintus metus iš eilės vasaris varžybų organizatoriams iškrečia šunybę — vietoje lauko šaltuko ir sniego į Lietuvą atsiunčia smarkų atlydį ir lietų.

Kauno diena, 2002, DLKT

Beneficiento / maleficiento naudininkas (*dativus commodi / incommodi*) turi panašumų su naudininku žymimu netiesioginiu objektu (su tokiais veiksmažodžiais kaip *duoti, dovanoti, įteikti* ir pan.), bet nėra griežtai reikalaujamas veiksmažodžio komplementas.

Išorinio posesoriaus naudininko konstrukcija (*dativus sympatheticus*) yra funkciškai gimininga posesyvinio kilmininko konstrukcijai ir tam tikru mastu su ja konkuruoja, kaip rodo šie pavyzdžiai:

Iršiu, vyresniam, dreba rankos, o Pūkas stovi įraudęs, tvirtai spaudžia kulkosvaidį.

Justinas Sajauskas, 2001, DLKT

Petro rankos drebėjo, nors jis iš karto pažino negrabią brolio rašyseną.

Henrikas Algis Čigriejus, 1995, DLKT

„Išorinio posesoriaus“ sąvoka motyvuota tuo, kad šis naudininkas sintaksiškai yra veiksmažodžio priklausinys, skirtingai nei posesyvinis kilmininkas, kuris yra daiktavardinio regenso priklausinys ir gali būti apibūdintas kaip „vidinis“ (į daiktavardinę frazę įeinantis) posesorius. Posesumą žymintis daiktavardis gali turėti subjekto statusą, kaip aukščiau pateiktame pavyzdyje, bet taip pat gali turėti tiesioginio objekto funkciją, arba gali įeiti į (komplementu arba aplinkybe einančią) prielinksninę frazę:

Jis paglostė mergaitei skruostą, ir Evitą iki širdies gelmių sujaudino šių porą gaubianti rami, palaiminga, vėsi harmonija.

Jurga Ivanauskaitė, 2000, DLKT

Besėdėdama užsnūdo; po kiek laiko praplėšusi akis, pasijuto prigludusi kaimynui prie peties.
Justinas Sajauskas, 2001, DLKT
(prigludusi prie kaimyno peties)

Išorinio posesoriaus konstrukcija turi ryškių semantinių ribojimų: posesorius turi būti gyva būtybė (*paspaudė draugui ranką, bet *paspaudė liftui mygtuką*), veiksmožodis turi žymėti procesą, ne būseną (*man sušalo rankos, bet *man rankos šaltos*). Šie ribojimai susiję su tuo, kad naudininkas pabrėžia ne tik posesyvinį santykį, bet ir veiksmožodžio žymimo proceso psichologinį poveikį posesoriui. Šiuo požiūriu išorinio posesoriaus konstrukcija yra gimininga beneficento / maleficento naudininko konstrukcijai.

Vertintojo naudininko (*dativus iudicantis*) konstrukcija į sakinį įveda vardžodį, kuris nežymi veiksmožodžio aprašomos situacijos dalyvio, o asmenį, iš kurio perspektyvos ši situacija vertinama taip, kaip sakinyje išreikšta:

*Jis, gyvatė, niekada nėra paklausęs, koks mano vardas, vis pavarde, bet aš irgi atsilyginu, niekam to labai nedemonstruoju, bet aš jo nevadinu nei vardu, nei pavarde: jis **man** yra verslininkas!*
Juozas Aputis, 2004, DLKT

Etinis naudininkas (*dativus ethicus*) tegali būti tik vienaskaitos pirmojo arba antrojo asmens įvardis — *man* arba *tau*. Vadinasi, šis naudininkas niekada nenurodo į sakinyje aprašomos situacijos dalyvį, tik į kalbėjimo situacijos dalyvį — kalbantįjį arba adresatą. Šis naudininkas pabrėžia kalbančiojo arba adresato suinteresuotumą sakinyje perteikiama situacija:

*Pasijuoksit jūs **man** rytoj! Cypėj! — pagrasė nuvažiuojantiems Kastantas.*
Kazimieras Zalensas, 2004, DLKT
*Čia **tau** ne kokia nusususi kontora ar surūgusi, sukaulėjusi leidykla!*
Jonas Sadaunykas-Sadūnas, 2002, DLKT

Sustabarėjęs etinis datyvas įeina į dviejų kitų konstrukcijų — retorinio imperatyvo ir miratyvinio imperatyvo — sudėtį. Šioms konstrukcijoms būdinga samplaika *tu man*:

*Aha, rask **tu man** valdišką įstaigą, kurioje nebūtų laiko pro langus paspoksot, — nusijuokė Romas.*
Andrė Levaitė, 2008, DLKT
*Ir išaušk **tu man** tokiai dienai! Ne tik oras subjuręs, ir žmonės.*
Jonė Balčiūnaitė, 2001, DLKT